

УДК 101:165

ТЕМА ГАРМОНІЇ У ФІЛОСОФІЇ КОНФУЦІЯ

THE THEME OF HARMONY
IN CONFUCIUS PHILOSOPHY

Муляр В. І.,

доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри гуманітарних і соціальних
наук, Житомирський державний технологічний
університет (Житомир, Україна),
e-mail: Vim54@ukr.net

Mulyar V. I.,

Doctor of Philosophical Sciences, Professor, the
Head of the Department of Humanities and Social
Sciences of Zhytomyr State Technological University
(Zhytomyr, Ukraine), e-mail: Vim54@ukr.net

Актуалізується тема гармонії у філософській спадщині Конфуція. Показано, що на відміну від більшості давньокитайських мислителів Конфуцій уявляв феномен гармонії тривимірним явищем, яке передбачає органічний взаємозв'язок людського індивіда, суспільства та його складових (сім'я, соціальна група тощо) і Дао. Такий взаємозв'язок трьох рівнів гармонії – гарантія досягнення гармонії як тотального порядку і найвищої справедливості. Аналізуються основні правила поведінки людини, серед яких Конфуцій виділяє три як базові: Жень (людинолюбство), Лі (ритуал, церемонія) та Хе (гармонія). Подана їх характеристика, призначення, місце і роль у формуванні феномену гармонії як універсального явища для усього китайського суспільства. Обґрунтована сутність Лі (ритуал, церемонія) як внутрішньої потреби людини. В контексті вказаних понять дана характеристика благородного мужа як однієї з цілей конфуціанської концепції гармонії.

Ключові слова: Конфуцій, гармонія, Дао, Жень (людинолюбство), Лі (ритуал, церемонія), Хе (гармонія), благородний муж.

The theme of harmony is actualized in Confucius philosophic heritage. It is shown that in contrast with the majority of old Chinese philosophers Confucius considered the phenomenon of harmony as a three dimensions phenomenon which implies balanced connection between an individual and a society with its constituents (family, social group, etc.) and Tao. Such interconnection between three levels of harmony guarantees achieving harmony as an absolute order and the highest justice. Main rules of human behavior among which Confucius points out three basic rules such as Zhen (humanitarianism), Li (ritual, ceremony) and He (harmony) are analyzed. Their characteristics, destination and the role in formation harmony as a universal phenomenon for all Chinese society are given. The entity of Li (ritual, ceremony) as an inner need of a human is substantiated. The characteristics of a noble man as one of the aims of Confucius conception of harmony is given in the context of mentioned notions.

Keywords: Confucius, harmony, Tao, Zhen (humanitarianism), Li (ritual, ceremony), He (harmony), noble man.

Конфуцій є знаковою фігурою Китаю. Незважаючи на те, що він жив ще в VI–V ст. до н.е., його вчення з плином історії не тільки не втрачало своєї актуальності, але й розширювало популярність. Варто сказати, що практично у всі часи китайської історії філософська, політична, етична спадщина Конфуція з успіхом використовувалося найрізноманітнішими політичними силами Китаю, нерідко абсолютною протилежними за своїми ідеологічними напрямками. Це говорить про те, наскільки авторитетним є Конфуцій для китайського соціуму на протязі віків, хоч у часи свого життя, як відомо, його популярність була невисокою. Це говорить також і про те, наскільки всебічними були погляди великого китайця на буття, світ, суспільство, державу, людину тощо. В цьому контексті дуже змістовною і цікавою є конфуціанська концепція

гармонії. З одного боку, вона досить близька до концепції даосизму, з іншого – якісно відмінна. Варто зазначити, що Конфуцій, як і Лао-цзи, жив в часи, коли в китайській історії відбувалися дуже складні процеси, які породжували масу проблемних явищ життя як усього стародавнього китайського соціуму, так і окремих людських індивідів. І так само, як і Лао-цзи, Конфуцій задавався питанням про те, як подолати ці негативні явища життя країни, щоб досягнути гармонії, яку він, як і його великий попередник, вважав ідеалом існування людини і суспільства. Разом з тим, концепція Конфуція мала свої особливості у порівнянні з Лао-цзи. Останній, як відомо, вважав, що головним обов'язком людини є осмислення себе і досягнення гармонії безпосередньо з Дао. Таким чином, гармонія буття реалізується на двох рівнях: на рівні окремого індивіда і Дао. Конфуцій ж запропонував тривимірну модель гармонії. Він вважав, що людина зобов'язана співпрацювати, взаємодіяти з іншими людьми і виконувати ті вимоги, які їй пред'являє суспільство. А саме, рівень спільного людського досвіду є тією проміжною і обов'язковою умовою, завдяки якій людина реалізує свої зв'язки з всесвітом, з Дао. Адже коли вона культивує свою здатність до гармонії з близькими, друзями, колегами по роботі, вона тим самим виробляє і здатність осмислювати і осягати всезагальну гармонію. І саме цей елемент механізму розгортання гармонії у всесвіті більше всього хвилював Конфуція. Ось чому він у своїх творах менше уваги приділяє Дао, в основному говорить про гармонію між людьми.

Ставлячи проблему гармонії в такому ракурсі, Конфуцій вважав, на відміну від Лао-цзи, актуальним створення спеціальних правил поведінки людей, які, на його думку, мають гарантувати суспільну злагоду і гармонійний розвиток кожного людського індивіда. При цьому потрібно враховувати досвід попередніх поколінь, брати від минулого все найкраще, що притаманне китайському соціумі.

Правила потрібні тому, що вони впливають з людських потреб. Таким чином з'являються добрі закони. Спільне життя людей породжує проблеми і правила потрібні для того, щоб ці проблеми долати. Разом з тим, правила не повинні бути абстрактними, загальними. Навпаки, вони мають бути гранично конкретними, тоді вони можуть принести найбільшу користь і будуть найбільш цінними. Бо тоді люди почуватимуться комфортно, адже суспільство буде організованим на певних засадах і кожен буде знати не тільки своє місце в суспільстві, але й те, що потрібно робити в конкретній ситуації. «Учитель сказав: – Якщо правити за допомогою закону, улагоджувати покарання, то народ остережеться, але не буде знати сорому. Якщо правити на основі чесноти, улагоджувати за ритуалом (читай: правилом – В. М.), народ не тільки усоромиться, але й виразить покірливість» [3, с. 20–21], – так виразив ідею правил давньокитайський мудрець. Ось чому Конфуцій і його послідовники протягом тривалого

часу створювали збірники правил, охоплюючи ними все, починаючи від того, як провести час із другом і закінчуючи тим, як віддавати шану предкам.

Якщо виділити базисні, засадні положення конфуціанства в цілому і його концепції гармонії зокрема, то потрібно сказати, що в цьому контексті є різні точки зору. В одних крайніх варіаціях називають двадцять два базових поняття. Зокрема, йдеться про Жень (людинолюбство), І (справедливість, обов'язок), Лі (ритуал, церемонія), Дао (істина, метод, мораль), Де (блага сила, благодіяння), Чжі (знання, мудрість), Сінь (віра, довіра), Цай (талент, здібності), Сяо (шанування), Ті (повага до старших), Юн (хорообрість, відвага, воїн), Хе (гармонія, злагода, мир), Цзюнь-Цзи (благородний муж, досконала людина), Сяожень (малодушна, маленька, неблагородна людина) тощо. В інших крайніх варіаціях називають лише два базових поняття, а саме Жень (людинолюбство) та Лі (ритуал, церемонія) [1, с. 5–14]. Є і серединні варіанти, коли виокремлюють п'ять, сім і більше базових понять.

Аналізуючи проблему гармонії в конфуціанстві, потрібно, очевидно, вирізнити, як мінімум три базових поняття: Хе (гармонія), Жень (людинолюбство) і Лі (ритуал, церемонія). Поняття Хе – гармонія, згода, дружба – має надзвичайне значення для традиційної культури Китаю, в т.ч. і конфуціанства. Вона розуміється як основний принцип взаємної комунікації, базова норма регулювання відносин між людьми, між людиною і природою, між людиною і державою. Гармонія – суть Дао, всесвіту, буття як такого. Вона – і умова, і наслідок дотримання міри, середини, уникнення надлишку. Прихильники конфуціанства розглядають гармонію на усіх можливих рівнях соціальності. Насамперед, всередині сім'ї, родини. Але не тільки, хоча гармонія в сім'ї, як вважав Конфуцій, – це фундамент, з якого виростає уся архітектоніка гармонії як такої. Така роль сім'ї зумовлюється її винятковим значенням у справі виховання. «Рідко буває, – зазначав Конфуцій, – щоб людина, повна синівської шанобливості і покірливості старшим, любила допикати правителю. І не буває зовсім, щоб той, хто не любить допикати правителю, живив би схильність до заколоту. Благородний муж турбується про корінь; коли закладений корінь, то народжується шлях, синівська шанобливість і покірність старшим – чи не в них коріниться людяність?» [3, с. 17]. Гармонія також реалізується і на рівні ширших, ніж сім'я, соціальних спільностей аж до рівня всього народу і держави. В цьому разі надзвичайно важливим є відносини повелителя і підлеглого. В главі «Правитель» книги «Луньюй» Конфуцій неодноразово висловлює думку про найкращі відносини в державі. «Правитель, який поклався на чесноту, подібний Полярній зірці, яка завмерла на своєму місці серед сонму сузір'їв, які обертаються навколо неї» [3, с. 20]. Разом з тим, Конфуцій дуже оригінально і навіть сміливо для свого часу показує роль шляхетного чоловіка в управлінні

державою. «Хтось запитав Конфуція:– Чому Ви не берете участь в управлінні державою? Вчитель відповів: – В Книзі сказано: «Як ти шанобливий до батьків! Ти шануєш їх, ставишся з любов'ю до братів і проявляєш все це у справах правління». Це і є управління державою. Для чого ж для участі в ньому вступати на службу?» [3, с. 24]. В цьому висловлюванні великого китайського мудреця – глибока ідея про те, що усі діяння будь-якої людини, яка дотримується правильної поведінки, опосередковано «працюють» на справедливість, порядок, врешті гармонію держави і суспільства.

В передньому слові до книги «Конфуцій: Уроки мудрості» М. А. Блюменкранц, коротко характеризуючи життєвий шлях і базові положення філософії китайського мудреця, справедливо зазначає, що Конфуцієм у відповідності до його етико-філософського світогляду, який з-поміж інших концепцій стародавнього Китаю найбільш повно виражав уявлення, характерне архаїчній стадії розвитку культури про тотожність понять космічної і соціальної справедливості, була вибудована строга ієрархічна система, яка пронизує собою космос і соціум як єдине сакральне ціле. Тому одне із фундаментальних положень конфуціанської доктрини про безумовну відданість чиновника правителю і безумовне шанування його не є актом примітивногоного конформізму, як це міг би інтерпретувати недосвідчений читач, а священним актом, покликаним підтримувати рівновагу і гармонію у Всесвіті [2, с. 9]. Цілковито погоджуючись з цією думкою, зазначимо, що в цій ієрархічній системі ключовим поняттям, не враховуючи категорію гармонії, без сумнівів є Жень – людське начало, людинолюбство, гуманність, милосердя. Жень – висхідна умова формування шляхетного, благородного мужа, оновлений принцип конфуціанської етики, вищий закон взаємовідносин в суспільстві та сім'ї. Золоте правило Жень: «Не роби людині того, чого не бажаєш собі» [7, с. 34].

Цінність Жень полягає в тому, що цей категоричний імператив (І. Кант) може бути застосований до всіх людей. Не має суттєвого значення те, ким ти народився, але має суттєве значення те, що ти робиш в житті. Іншими словами, важливим є те, кого людський індивід зробив з самого себе: благородного, шляхетного чоловіка чи дрібну, малодушну людину. Така вимога однаково стосується рядової людини, але ще більше стосується чиновника і навіть державного мужа. Конфуціанське Жень поширюється на усі шаблі давньокитайського соціуму.

Методологічне значення категорії Жень полягає у тому, що феномен Жень фактично уособлює собою усю багату палітру людських достоїнств. Жень – це і людинолюбство та гуманність, і людяність, і шанобливість, і покірність, і освіченість. В Жень втілене все різноманіття людських бажань шляхетності та добра. Недаремно сам Конфуцій в «Луньюй» стільки уваги приділяє цим людським якостям. «Устремління до людяності звільняє від усього дурного» – пише він [3, с. 31]. «Що таке

людяність. Конфуцій відповів: – Той буде людяним, хто зможе втілити всюди в Піднебесній п'ять достоїнств... – Шанобливість, великодушність, правдивість, кмітливість, доброта. Шанобливість не накликає приниження, великодушність підкрює всіх, правдивість викликає в людей довіру, кмітливість дозволяє досягати успіху, а доброта дає можливість керувати людьми» [3, с. 110].

Означивши ключову роль Жень в ціннісному каркасі гармонії, Конфуцій показує справжню гармонійну людину – Цзюнь–Цзи – благородного, шляхетного мужа. Перша постійна його чеснота – проявляти Жень. Друга – істинна поведінка, яка полягає у дотриманні певних правил, етикету, ритуалів, церемоній. Третя постійна чеснота – істинне знання. Шляхетний, досконалий муж – це знаючий, мислячий, освічений чоловік. Знання потрібні настільки, щоб правила поведінки не були формальними, а стали внутрішньою переконаністю, що перейшла у звичку. Щоб зростити таку чесноту, конфуціанство радило вивчати історію, літературу, громадянське право – так звану китайську класику. Четверта чеснота – істинний дух, воля, яка дозволяє завжди, при будь-якій обставині залишатися вірним собі. Благородний муж повинен виробити в собі такі якості, щоб все, що він робить, було б гідним внеском в стабілізацію суспільства, і щоб він не робив – це має покращувати людські відносини. Нарешті, п'ята постійна чеснота – істинна постійність – така риса благородного мужа, яка є квітесенцією чотирьох попередніх. Вона уособлює незворотність його як людини Жень. Тому що він проростив засади чеснот в глибині своєї душі, а тому знаходиться в стані гармонії з усім в цьому світі. А відтак, благородний муж – частина космічної гармонії.

Незважаючи на те, що конфуціанство культивує Жень як засадну умову досягнення гармонії, очевидно сакральною цінністю в цьому процесі вважає явище Лі – ритуал, церемонію, порядок. Ритуал – універсальний спосіб досягати досконалості. Тому при деякій умовності можна стверджувати, що ритуал – центральна проблема конфуціанства. Без нього немає нічого – людинолюбства, людяності, правдивості, чесноті, освіченості тощо.

Ритуал – не тільки шлях до порядку, але й шлях до гармонії. Він покриває собою все тіло життєдіяльності соціуму та індивіда. «Із призначень ритуала всього цінніше гармонія, – пише Конфуцій. Вона робить прекрасним шлях давніх царів, а їх наслідують в малому і великому. Але й гармонія буває застосована не завжди. Якщо знають лише гармонію, не поміщаючи її в рамки ритуалу, вона не може втілитись в життя» [3, с. 19]. Ось чому благородний, шляхетний муж – це насамперед той, хто цінує, знає і втілює ритуал. «Благородний муж бачить в справедливості непідфарбовану суть. Ритуал використовуються, щоб втілити її (справедливість – М. В.) у вчинках, смиренність – щоб дати її проявитися, а щирість – щоб досягнути в ній досконалості. Благородний чоловік саме такий!» [3, с. 101]. Універсальний смисл ритуалу Конфуцій виражає такою думкою:

«Не дивись на те, що не бажане ритуалу,
Не сприймай того, що не бажане ритуалу,
Не говори того, що не бажане ритуалу,
Не роби нічого, що не бажане ритуалу» [3, с. 74].

Весь текст «Луньюй» пронизаний ідеєю ритуалу. І це не дивно, адже ритуал як система правил поведінки – це саме те нове, що вніс Конфуцій в культуру стародавнього Китаю. Його філософська доктрина в цілому і концепція гармонійності зокрема лягли в основу формування так званої функціональної особистості – етико-філософської концепції, яка і сьогодні є популярною в Китаї.

Отже, ритуал – ключ до вирішення багатьох проблем в суспільстві, вважає Конфуцій. Його потрібно навчати змалку, в сім'ї, одночасно виховуючи найважливіші цінності – людяність, справедливість, хоробрість, щирість тощо. Про важливість виховання в сім'ї мудрець каже однією фразою: «Вдома молодші шанобливі до батьків, а на стороні покірні старшим, обережні і правдиві, повні любові до всіх, але близькі з тими, в яких є людяність. Якщо при цьому залишаються сили, то прагнуть набути вченості» [3, с. 18]. «Що таке синівська шанобливість. Це те, коли не порушують ритуалів» [3, с. 21].

Дуже важливо зауважити, що ритуал в конфуціанському розумінні – це не просто якась формальність. Навпаки! Ритуал – це, насамперед, внутрішній потяг людини до досконалості, глибока віра і переконання в тому, що завдяки ритуалу людина стає на шлях Дао, шлях гармонійності. Ритуал – це своєрідна жертвність, особиста участь і відповідна майстерність, що виражає не зовнішню тренуваність формальної поведінки, а спосіб внутрішньої зміни людини. Думається, що саме в цьому контексті Конфуцій каже про те, що без ритуалу неможливо ствердитися [3, с. 126]. «Бути людяним, – зазначає китайський мудрець, – значить перемогти себе і звернутися до ритуалу. Якщо одного разу переможеш себе і звернешся до ритуалу, всі в Піднебесній визнають, що ти людяний. Від самого себе, не від інших, залежить придбання людяності» [3, с. 74]. В такому розумінні ритуал творить дива, бо дозволяє вирішувати найскладніші проблеми відносин між людьми. Тому що, якщо спілкуються між собою люди, які навчилися ритуалу, а при цьому мають різні погляди, то вони завжди знайдуть можливість узгодити свої позиції. «Благородні мужі, зазначає Конфуцій, – при розбіжності перебувають в гармонії, у малих ж людей гармонії не може бути і при згоді» [3, с. 86].

В контексті ритуалу як універсального знаряддя досягнення тотальної гармонії в суспільстві актуальною виглядає концепція Чжен мін (кит. виправлення імен) – прийняте в китайській філософії формулювання соціально-гносеологічної проблеми відповідності реального і номінального, дійсного і уявного. Конфуцій під ідеєю Чжен мін розумів необхідність чіткої відповідності дійсного стану і поведінки людини її етико-ритуальному статусу. Правитель має

бути правителем, вельможа – вельможою, батько–батьком, син–сином. Це означає, що правитель, батько, син і т.д. повинні не тільки так називатися формально, але й володіти тими якостями, правами і обов'язками, які випливають з цих назв (імен). Іншими словами, виправлення імен – це виправлення понять, термінів, слів, які неадекватно відтворюють сутність речей. Це означає, що потрібно речі називати своїми іменами, а не викривлювати їх зміст красивими словами. Це та проблема герменевтики, яку в західноєвропейській традиції вперше поставив Ф. Бекон («примари площі, ринку»), а в східній традиції формулює великий Конфуцій за більше як 2000 років!

Виправлення імен, яке, на перший погляд, стосується ритуалу слів, понять, висловлювань, насправді є механізмом тотального упорядкування життєдіяльності усього суспільства. З цього приводу Конфуцій пише: «Цзилу сказав:

– Вейський правитель чекає Вас для справ правління. З чого Ви почнете? Учитель відповів:

– Потрібно виправити імена.

– Ви так вважаєте? – заперечив Цзилу. – Це надто зарозумно. Для чого їх виправляти?

Учитель відповів: – Який ти неосвічений, Ю! Благородний муж, мабуть, промовчав би, почувши те, чого ти не розумієш. Адже якщо не підходить ім'я, то недоречно його тлумачення; оскільки недоречно тлумачення, не може бути успіху в справі; а без успіху в справі не процвітає ритуал і музика; але ж якщо ритуал і музика не процвітають, то покарання б'ють повз ціль, коли ж покарання б'ють повз ціль, народ знаходиться в розгубленості. Тому все, що називає благородний муж, завжди можна розтлумачити, а що він розтлумачує, завжди можна виконати. Благородний муж лише уникає в тлумаченні недбалості» [3, с. 81].

Підіємо короткі висновки. Конфуцій розглядав гармонію як природний стан світу, суспільства і людини. Однак, на відміну від своїх знаменитих співвітчизників (Лао–цзи, Мо–цзи та ін.), він запропонував трирівневу модель гармонії, зв'язавши воедино людського індивіда, суспільство і Дао. Це призвело до того, що його модель гармонії якісно вирізняється ідеєю гармонійного соціуму як виняткової умови досягнення індивідуальної гармонії. А звідси – фактично методологія так званої функціональної особистості, виховання якої передбачає постановку чіткого духовно–світоглядного, політико–правового та етико–морального простору соціуму, в рамках якого людському індивіду формулюється приписи (накази, рекомендації) вчинків та дій, реалізація яких і веде до встановлення соціальної гармонії в країні.

Конфуцій вважав, що такого стану речей можна добитися лише створивши спеціальні правила поведінки, неухильне виконання яких гарантуватиме стійкий і поступальний рух китайського суспільства в напрямку гармонійного розвитку. Серед них, на мою думку, ключовими є, як мінімум, три: Жень (людинолюбство), Лі (ритуал, церемонія) та Хе (гармонія). Причому,

вони мають формуватися (поряд з багатьма іншими) саме в такому порядку, де кожен з них займає пріоритетне місце в різні періоди формування. Жень є обов'язковою умовою виховання благородної людини, уміння і навички Лі мають розкривати потенціал Жень людини, при цьому ритуал має стати внутрішньою потребою людини, а Хе (гармонія) стає остаточною ціллю формування людини та суспільства і гарантує тотальну гармонію з Дао.

Список використаних джерел

1. 'Антология мировой философии: Методический сборник философских текстов', Т.1. Ч.1, 1991, Сост. М. А. Парнюк, В. И. Даниленко, К.: УМК ВО, 292 с.
2. Блюменкранц, М.А., 1999. 'Конфуций: вчера и сегодня', *Конфуций. Уроки мудрости: Сочинения*, М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО – Пресс, Харьков: Изд-во «Фолио», с.5–14.
3. Конфуций, 1999. 'Луньюй (Изречения)', *Конфуций. Уроки мудрости: Сочинения*, М.: ЗАО Изд-во ЭКСМО – Пресс, Харьков: Изд-во «Фолио», с.17–126.
4. Мещеряков, ВТ., 1976. 'Гармония и гармоническое развитие', Л.: Наука, 120 с.
5. Мещеряков, ВТ., 1981. 'Развитие представлений о гармонии в домарксистской и марксистско–ленинской философии', Л.: Наука, 204 с.
6. Муляр, ВІ., 2017. 'Феномен гармонії в культурі Сходу: традиція індуїзму', *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*, Гол. ред. В. М. Вашкевич, К.: Видавництво «Гілея», Вип.121 (6), с.146–149.
7. Чаньшев, АН., 1981. 'Курс лекций по древней философии': Учеб. пособие для филос. фак. и отделений ун–тов, М.: Высш. школа, 374 с.

References

1. 'Antologija mirovoj filosofii: Metodicheskiy sbornik filosofskih tekstov (Anthology of world philosophy: Methodical collection of philosophical texts)', T.1. Ch.1, 1991, Sost. M. A. Parnjuk, V. I. Danilenko, K.: UMK VO, 292 s.
2. Bljumenkranc, MA., 1999. 'Konfucij: vchera i segodnja (Confucius: yesterday and today)', *Konfucij. Uroki mudrosti: Sochinenija*, M.: ZAO Izd-vo JeKSMO – Press, Har'kov: Izd-vo «Folio», s.5–14.
3. Konfucij, 1999. 'Lun'juj (Izrechenija) (Lunyuy (Sayings))', *Konfucij. Uroki mudrosti: Sochinenija*, M.: ZAO Izd-vo JeKSMO – Press, Har'kov: Izd-vo «Folio», s.17–126.
4. Meshherjakov, VT., 1976. 'Garmonija i garmonicheskoe razvitie (Harmony and harmonic development)', L.: Nauka, 120 s.
5. Meshherjakov, VT., 1981. 'Razvitie predstavlenij o garmonii v domarksistskoj i marksistsko–leninskoj filosofii (The development of ideas about harmony in pre-Marxist and Marxist – Leninist philosophy)', L.: Nauka, 204 s.
6. Muljar, VI., 2017. 'Fenomen garmonii v kul'turi Shodu: tradicija indui'zmu (The phenomenon of harmony in the culture of the East: the tradition of Hinduism)', *Gileja: naukovyj visnyk. Zbirnyk naukovyh prac'*, Gol. red. V. M. Vashkevych, K.: Vydavnyctvo «Gileja», Vyp.121 (6), s.146–149.
7. Chanyshev, AN., 1981. 'Kurs lekcij po drevnej filosofii (A course of lectures on ancient philosophy)': Ucheb. posobie dlja fillos. fak. i otdelenij un–tov, M.: Vyssh. shkola, 374 s.

* * *